

МАРКСИСТСЬКА ФІЛОСОФІЯ І ТЕОРІЯ ВЧИНКУ В.А. РОМЕНЦЯ: В ПОШУКАХ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ У СВІТІ

Олексій МАРЮКОВ

Copyright © 2011

КЛАСИЧНА МАРКСИСТСЬКА ТРАДИЦІЯ ТА ЇЇ РОЗВИТОК

Людині властиве прагнення до великого і прекрасного. В усі часи серед людського загалу з'являлися генії, котрі робили наукові відкриття, народжувалися художники і поети, які створювали безсмертні витвори мистецтва, самовизначалися Дон Кіхоти, готові заради коханої воювати з вітряками. Але для того, аби найчудовіший творчий порив став реальним уможливленням, його автору потрібно жити. А для цього йому треба їсти, пити, мати житло, тобто володіти мінімально нужденними матеріальними умовами. Однак створення і відтворення цих умов вимагає праці як основи будь-яких найрізноманітніших форм людської діяльності. Без постійного відтворення матеріальних умов життя не буде науки, мистецтва, творчого пориву – така центральна думка марксистської філософії. У рамках класичного марксистського підходу вважалося, що праця – основа, з якої виникли і відмежувалися всі інші форми соціальних практик – наука, мистецтво, освіта тощо. Виходило, що відтворення матеріальних умов життя – альфа та омега людського існування. Праця, матеріальні умови, зрештою, визначають усі сторони суспільного життя: нею все розпочинається і завершується.

Класична марксистська позиція надалі була поставлена під сумнів. Філософи, наприклад, Е. Фромм на Заході, М.С. Булгаков і Вол. Соловйов – у Росії, погодилися, що працю, відтворення матеріальних умов життя, справді слушно розглядати як базову умову існування будь-яких соціальних практик. Але вони відмовилися визнавати, що відтворення цих умов безпосередньо впливає на всі інші форми соціальної дійсності, і що із праці можна вивести механізм їх виникнення. Людина на те й лю-

дина, що може пожертвувати собою, вчинити подвиг, відмовитися від шматка хліба на користь свого ближнього, віддати матеріальні блага заради духовних цінностей. Звичайно, і найсуворішому аскету потрібно іноді харчуватися, а найяскравішому поету мати перо, папір і дах над головою. М.С. Булгаков говорить: "...господарська нужденність, потреба є щось настільки близьке кожній людині, настільки знайоме, що було б смішно і безглуздо, якби я із кафедри став з'ясовувати, що кожному потрібно їсти або неминуче думати про квартиру, заробіток тощо, адже рішуче кожному доводиться мати справу з цими питаннями. У цьому розумінні господарство належить до числа настільки елементарних сторін життя, що значущість його не потрібно доводити" [2, с. 33]. Е. Фромм відзначає: "Тіло людини примушує її прагнути виживання незалежно від обставин, від того, щаслива вона чи ні, раб чи вільна. Внаслідок цього людина повинна працювати чи примушувати інших працювати на себе" [8, с. 362]. Нужденність у матеріальних умовах залишається завжди. Але саме як в умовах. Однак не лише матеріальне, а й духовне визначає людське життя. Володимир Соловйов зауважує: "...матерія дійсно має свої права, і прагнення до їх здійснення дуже природне, але це і є тільки одне з натуральних домагань людини і, звичайно, не найкраще: значення безумовної правди вочевидь тут бути не може" [6, с. 10–11].

У рамках релігійної філософії, яка розвивається Вол. Соловйовим, М.С. Булгаковим, – праця принципово не розглядається як основа, рушійна сила розвитку людського суспільства. Людина, будучи створеною Богом, спочатку не тільки трудилася, а й займалася творчою діяльністю – перетворювала світ разом зі своїм Творцем. Таким чином у рамках підходів, які

розвивають ці філософи, вважається, що людина спочатку займалася різноманітними видами діяльності і праця – тільки один з них. Водночас інакшою є позиція Е.Фромма, котрий вважає, що у момент виникнення розуму і самосвідомості людина стикається з нерозв'язними екзистенційними дихотоміями¹: “Вона передбачає свій кінець – смерть. Ніколи не звільниться від подвійності свого існування: не може позбавитися своєї душі, навіть якщо хотіла б; і не може позбавитися свого тіла, доки живе, – тіло примушує бажати бути живим” [8, с. 61]. І далі: “З появою розуму в людському існуванні утвердилася дихотомія, яка спонукає людину до постійного пошуку нових шляхів її подолання. Динамічність історії людства пов'язана саме з наявністю розуму, який спонукає його до розвитку і, отже, до створення власного світу, в якому він відчував би себе вдома із самим собою та іншими” [8, с. 61]. У такий спосіб в момент виникнення екзистенційних дихотомій бажання подолати їх стало основною рушійною силою розвитку людини: “Вона натхненна прагненням здолати своє внутрішнє роздвоєння, внутрішнє розузгодження, переживає муки пристрасного бажання “абсолюту” – іншої форми гармонії, яка може зняти прокляття, що відірвало її від природи, від людей і самої себе” [8, с. 62].

Людина може намагатися розв'язати екзистенційні дихотомії двома способами. Перший – “втеча від свободи” (Е. Фромм). У цьому разі вона, як страус, що ховає голову в пісок, прагне забути, зробити вигляд, що дихотомії не існують. Для цього може почати випивати, вживати наркотики, віддатися вихору сексуальної насолоди, безмірно змінюючи партнерів, або просто потонути у рутині повсякдення та автоматизмів мислення. Завдання людини – не дати собі ані секунди для того, щоб подумати, зупинитися, неупереджено поглянути на себе у цьому світі. Другий – це шлях розвитку, пов'язаний із спробою, головно через роботу, творчість, любов, розвивати і реалізовувати свої здібності. Кінця цьому шляху немає, оскільки будь-який насильно створений нами “світ” – тільки тимчасовий притулок, у якому можна на секунду зупинитися і відпочити, але в якому неможливо жити. Екзистенційні дихотомії роз'їдають найнадійніше житло, оскільки вони фатумно не вирішу-

вані. Розвиватися, йти вперед і вперед, не зупиняючись, маючи мужність бути (П. Тілліх), прямо і без страху дивлячись на ці дихотомії і нескінченно намагаючись їх дозволити, – ось доля людини.

Таким чином, екзистенційні дихотомії – рушійна сила розвитку людини, котра спричиняє появу її розуму і самосвідомості. Е. Фромм не відповідає, як саме вони з'являються. Якщо ми мислимо в межах марксистської традиції, то справу можна подати так: у процесі переходу від “тварини” до “людського” стану пралюдина починає трудитися, відтворювати матеріальні умови власного існування. На цьому етапі трудова діяльність є основною рушійною силою розвитку, що й приводить до виникнення свідомості і самосвідомості. У підсумку виникають екзистенційні дихотомії, розв'язання яких примушує людину бути активною, вриватися у світ. Однак в момент виникнення розуму і самосвідомості праця втрачає свою роль рушії людського розвитку, а її місце займає екзистенційна проблемність.

У цій статті роботи класика української психології В.А. Роменця будуть розглянуті в контексті європейської і російської традицій, описаних нами на прикладах творчості С.М. Булгакова, Вол. Соловйова, Е. Фромма. У їх концептуальному форматі запозичення марксистських ідей поєднується із бажанням вивести людину з-під влади матеріального світу, знайти “духовну” основу власного розвитку. Розглянемо в названому контексті погляди В.А. Роменця докладніше.

ПІЗНАННЯ І САМОПІЗНАННЯ СВІТУ ЯК РУШІЙНА СИЛА РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

В.А. Роменець багато в чому ґрунтується на роботах С.Л. Рубінштейна. Перш за все він запозичує в нього положення про безпосередньо занурену людину в буття, що є загальним для марксизму. Але у С.Л. Рубінштейна воно одержує особливе опрацювання: “... сама людина, котра пізнає, перебуває не перед буттям, сущим і, отже, не розташовує його перед собою, перетворюючи все буття на предмет, в об'єктивну реальність для споглядання, перетворюючи все тільки в об'єкт для суб'єкта, а знаходиться усередині нього” [5, с. 288].

¹ Екзистенційні дихотомії – це суперечності, які вкорінені в самому існуванні людини і які вона неспроможна усунути, але на які реагує по різному залежно як від власного характеру, так і від культури, до якої вона належить [8, с. 62].

С.Л. Рубінштейн відзначає, що буття реалізується у різноманітних способах існування. Життя і, зокрема, людське життя – це один з багатьох способів існування, властивих буттю. Дане у рамках людського способу існування буття постає як “світ”. Відомий науковець пише: “Буття постає як “світ”, якщо розглядається здатна до “спілкування” сукупність, система людей і речей, єдність речей і явищ, співвіднесених з людьми. Кажучи іншими словами, світ – це сукупність речей і людей, до якої долучається те, що відноситься до людини і до чого він ставиться через своє ество, що може бути для неї значуще, на що вона спрямована. (Під спрямованістю², інтенцією мається на увазі спрямованість не тільки свідомості, а й усього буття людини)” [5, с. 314].

Поява людини в бутті корінним чином змінює саме буття. С.Л. Рубінштейн артикулює це так: “Всесвіт з появою людини – це усвідомлений, осмислений Всесвіт, який змінюється діями в ньому людини” [5, с. 348]. Виникнення останньої неминує призводить до того, що вона “...стає не чим іншим, як об’єктивно існуючою відправною точкою всієї системи координат. Сам Всесвіт – це вже не абстракція її об’єктивного буття, вона охоплює, включає і людину, її свідомість, її буття як усвідомлена осмислена об’єктивованість. Так, усвідомленість і діяльність постають як нові способи існування у Всесвіті, а не чужа їй суб’єктивність моєї свідомості” [5, с. 348]. Людина у процесі свого культурно-історичного розвитку змінюється. Відтак природним чином змінюється і “система координат”, яка задає “світ”. Зміни людини у такий спосіб приводять до зміни світу в цілому.

Вище, розглядаючи підхід С.Л. Рубінштейна, нами використано слово “людина” як родове поняття для позначення людського суспільства в цілому. Конкретні люди, звичайно, не існують вічно, а живуть і помирають у певну епоху, що досягла того чи іншого рівня культурно-історичного розвитку. Тому “світ” усякий раз даний людям через формат пізнавальних досягнень і способів вивчення дійсності, вироблених у суспільстві і культурі на даному етапі розвитку. С.Л. Рубінштейн зауважує: “Пізнання ж буття (понятійне) – все суспільно зумовлено, все – продукт суспільно спричиненого

життя людей” [5, с. 354]. І далі: “Продукти культури уявляються як “резервуари”, в які людина впродовж історії відкладає, зберігаючи, все найкраще. Людство – це сукупність людей, пов’язана продуктами культури, їх діяльності, кожний з яких має свій сенс лише у взаємодії” [5, с. 380]. Отож конкретна людина, суспільство і світ існують в єдиній спайці і можуть розглядатися тільки як єдине ціле: “Питання про існування зовнішнього світу і питання про існування інших людей (і відношення до них) повинні бути неподільні у своїй початковій постановці, що розкриває світ та інших людей як передумову життєздійснення, справжнього існування суб’єкта” [5, с. 341–342].

В.А. Роменець продовжує і розвиває думку про те, що культура є історичним процесом пізнання людиною світу і самої себе через відповідні ідеальні і матеріальні досягнення. Але він також зосереджує увагу на тому, що культура – спосіб людського буття, форма олюднення світу. Єдине завдання культури полягає одночасно у пізнанні і втіленні власного буття у світі. Пошук основ людського розвитку, таким чином, здійснюється не у праці, а в культурі.

ВЧИНОК ЯК “КЛІТИНКА” АНАЛІЗУ В ПСИХОЛОГІЇ В.А. РОМЕНЦЯ

Підхід В.А. Роменця, як і раніше описану позицію Е. Фромма, слушно розглядати як природний розвиток класичних марксистських ідей. Рух-поступ думки до нього від класичного марксизму доречно описати так: “Дійсно, ми переконаємося, що трудова діяльність, відтворення матеріальних умов існування, є “основою” історичного розвитку тільки на певному, обмеженому етапі. Потім розвиток праці природним чином приводить до виникнення таких реальностей, які беруть на себе роль засадової рушійної сили оновлення суспільства і людини, займаючи у цьому плані місце праці”. В.А. Роменець стверджує, що у реальності прагнення до пізнання і самопізнання існує у системі “світ – людина – культура”.

Задавши нову основу людського розвитку, В.А. Роменець далі вдається до класичного марксистського прийому, тобто намагається знайти “клітинку”, яка в єдності охоплює

² С.Л. Рубінштейн вказує: “Спрямовані на світ, задіяння в нього постає як характеристика не тільки пізнання (як свідомості), а й потреб людини (потреба та її об’єкт також повинні бути задіяні в обговоренні цього питання), почуттів та їх предмета і дій особи і т. ін. – себто усієї людини” [5, с. 341].

систему “культура – людина – світ” і дозволяє простежувати її розвиток. Він доходить висновку, що такою “клітинкою” є *вчинок*, як розгорнена дія, яка охоплює ситуаційну, мотиваційну, дієву і післядієву складові. Так, **ситуація** вказує на залежність учинку від усвідомлення людиною обставин свого життя; **мотивація** – на її здатність перетворювати через ідеалізацію незалежне в залежне, підійматися над ситуацією; **дія** – на встановлення зв’язку між метою і засобами досягнення цілей, є реалізацією сутнісних сил особи; **післядія** – на рефлексію над учиненим і на початок нового вчинку, який триває перманентно. Відтак В.А. Роменець виробляє відмінну від С.Л. Рубінштейна систему координат психологічного мислення: другий мислить у форматі “людина – світ”, перший – “людина – вчинок – світ”. Вчинок при цьому обґрунтовується як “...спосіб самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання і самотворення з формуванням сенсу життя” [4, с. 6].

В.А. Роменець обстоює тезу, що вивчення вчинку є ключем до розуміння процесу історичного та онтогенетичного становлення людини. Вчинок виявляє собою єдність внутрішнього і зовнішнього, тілесного й духовного, біологічного і соціального, індивідуального й суспільного, свідомого, несвідомого та надсвідомого, структурно, функціонально і генетично поєднує твердження і заперечення, творіння й репродукцію, свободу і необхідність. На його переконання, у вчинку розкривається вся психіка людини: “Вчинок виявляється опосередкованою ланкою між психікою та її об’єктивним корелятом (світом, іншими людьми), між психікою і тілом, між структурними компонентами психічного, так що врешті-решт людина пізнає себе, скоюючи вчинок, аналізуючи його наслідки” [4, с. 4]. Вчинок у такому розумінні – альфа й омега вивчення людини, котра розвивається, у розвитковому світі.

Отже, “вчинок” – категорійне поняття, яке вводиться, щоб у єдності “схопити” всі сутнісні сторони людської життєдіяльності у її взаємодії з навколишнім світом. Його пояснювальні можливості безпрецедентно великі. Але саме це й настожує. Поняття, яке береться пояснити “все і вся”, часто насправді виявляється змістовно порожнім.

Розглядаючи “клітинку”, виділену В.А. Роменцем, звернемо увагу на дві її складові.

Першу – мотиваційну, другу – післядієву. Мотиваційна припускає, що людина може поставати над ситуацією і діяти за власним розумінням, ґрунтуючись на самостійно ухвалених рішеннях, а не тільки сліпо підкорятися стимулам довкілля. Післядієва характеристика обіймає процеси рефлексування. Очевидно, що дані складові вчинку сформувалися, розвинулися під час культурно-історичного розвитку в результаті переходу від “тварини”³ до власне “людського” стану. Щоб відповісти на питання, як саме це відбулося, потрібно вводити нові пояснювальні принципи, знаходити відмінні від “вчинку” “клітинки” дослідження. Виникнення вчинку з учинку не може бути пояснено. Вже з цих міркувань виходить, що “вчинок” – це єдине базове поняття у психології.

Загальнометодологічні орієнтири аналізування дають підстави констатувати, що в “клітинці” кожний її структурний елемент повинен бути передумовою існування інших елементів (див. про це докладніше Є.В. Ільєнков [3]). Наприклад, вивчаючи характерні особливості учбової діяльності, виділяють базову “клітинку” аналізу – взаємодіючої системи “вчитель – учень”. Існування вчителя припускає наявність учня і навпаки. Вчитель немислимий без учня, а учень – без вчителя. Відтак учень – необхідна умова вчителя, а останній – така ж умова існування учня. Точно так само, прагнучи зрозуміти характерні особливості “хижака”, розглядаємо його у взаємодії із “жертвою”. “Жертва” і “хижак” взаємно припускають одна одну. Хижак не існує без жертви, а жертва – без хижака. Хижак володіє властивостями, альтернативними властивостям жертви, вчитель – властивостями, протилежними властивостям учня. Але саме тому, що кожному з них притаманні особливі властивості, відсутні без іншого й одночасно важливі для його існування, вони й вступають у взаємодію, утворюючи цілісність, єдність.

Якщо “клітинка” виокремлена правильно, і кожний елемент у ній є базовою умовою існування інших, то це приводить до важливого результату. Поле дослідження виявляється однорідним, внутрішньо гомогенним. Поняття тут не прилаштовуються ззовні один до одного, а вводяться для опису природного процесу розгортання, розвитку клітинки. Так, скажімо, у психології поняття “особлива діяльність” (О.М. Леонтєв) описує взаємодію потреби і

³ Жодна тварина не може поставати над ситуацією і здійснити рефлексивну оцінку подій.

предмета. Предмет і потреба – вихідні умови їх повновагового існування. А тому “особлива діяльність” задає внутрішньо гомогенне, однорідне поле для професійного психологування.

У В.А. Роменця далеко не всі складові “клітинки” є передумовою існування одна одної. Відомо, наприклад, що не всяка дія завершується рефлексією (післядієва складова) і далеко не завжди людина, реалізуючи дію, може постати над ситуацією (мотиваційна складова). Складові вчинку можна розглядати окремо, як відносно автономні компоненти. У результаті виділена В.А. Роменцем “клітинка” не задає єдиного, внутрішньо однорідного поля для вивчення. Виникає чотири відносно відособлені сфери дослідження, кожна з яких вимагає свого термінологічного апарату. У зв’язку з цим єдиної мислєдіяльній ходи, пов’язаної з поступовим розкриттям внутрішніх пояснювальних можливостей “клітинки”, не відбувається.

ВИСНОВКИ

1. Теорія вчинку В.А. Роменця може розглядатися як вдаль доповнення і збагачення сильних ідей марксизму. Як відомо, К. Маркс вважав, що основою і рушійною силою розвитку людини є *праця*, відтворення матеріальних умов власного існування. Надалі філософи переконливо довели, що хоча без праці людство справді існувати не може, розглядати її як єдиного рушія соціального розвитку, котрий породжує всі інші усупільнені практики, не можна. Нужденність брати участь у трудовій діяльності природним чином привела до виникнення уяви, розуму, зачатків самосвідомості, культури. Це, своєю чергою, породило у людей інтереси, пов’язані не тільки із працею. У результаті остання почала втрачати свою роль як єдина рушійна сила розвитку людини.

2. В.А. Роменець вважав, що основною рушійною силою розвитку всесвітньої історії є пізнання і самопізнання у системі “людина – світ – культура”. Його відмову від вирішальної ролі праці, інтерпретуємо не як ігнорування марксистської традиції, а як подолання її слабких сторін, оскільки надалі Володимир Андрійович вдається до класичного прийому, закладеного у роботах К. Маркса, – до виділення “клітинки” для всього подальшого теоретичного аналізу – *вчинку*.

3. Названа “клітинка”, що обґрунтована В.А. Роменцем, на жаль, не є єдиним, цілісним, однорідним полем дослідження. Вона розпадається на різні реальності, кожна з яких потрібно вивчати, спираючись на свій методо-

логічний апарат. У зв’язку з цим, вважаємо, що найближчим завданням, спрямованим на розвиток теорії В.А. Роменця, є методологічна корекція базової “клітинки” теоретизування – *вчинку*. Якщо всі складові її стануть засадничою умовою їх збалансованого існування, то поле дослідження стане внутрішньо однорідним.

4. Теорія В.А. Роменця – жива теорія, а тому окремі її положення можуть уточнюватися, змінюватися, розвиватися і навіть спростовуватися, даючи тим самим матеріал для нових роздумів й оригінальних ідей. Відтак критика окремих поглядів академіка Володимира Роменця, запропонована у даній статті, вказує не на слабкість, а на евристичну велич теорії великого українського психолога.

1. Булгаков С.Н. Душа социализма // Булгаков С.Н. Избранное. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. – 736 с.

2. Булгаков С.Н. История экономических и социальных учений / С. Н. Булгаков. – М.: Астрель, 2007. – 988 с.

3. Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении / Э.В. Ильенков. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. – 464 с.

4. Роменец В.А. Предмет и принципы историко-психологического исследования: Дисс. в форме науч. докл. на соискание степени д. психол. н. – К., 1989. – 44 с.

5. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.

6. Соловьев В.С. Чтения о Богочеловечестве / В.С. Соловьев. – М.: ООО “Изд-тво АСТ”, 2004. – 251 с.

7. Тиллих П. Избранное: Теология культуры: Пер. с англ. / П. Тиллих. – М.: Юрист, 1995. 479 с.

8. Фромм Э. Психоанализ и этика: Пер. с англ. / Э. Фромм. – М.: ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1998. – 568 с.

АНОТАЦІЯ

Марюков Олексій Михайлович.

Марксистська філософія і теорія вчинку В.А. Роменця: в пошуках основи розвитку людини у світі.

Автор доводить, що теорія вчинку В.А. Роменця повинна розглядатися як вдаль доповнення і збагачення сильних ідей марксизму. Український вчений вважав, що основною рушійною силою розвитку всесвітньої історії є пізнання і самопізнання у системі “людина – світ – культура”; виділяє “клітинку” для всього подальшого теоретичного аналізу – вчинку. Ця теорія жива, її положення можуть уточнюватися, змінюватися, розвиватися, даючи матеріал для нових оригінальних ідей.

АННОТАЦИЯ

Марюков Алексей Михайлович.

Марксистская философия и теория поступка В.А. Роменца: в поисках основы развития человека в мире.

Автор доказывает, что теория поступка В.А. Роменца должна рассматриваться как удачное допол-

нение и обогащение сильных идей марксизма. Украинский ученый считал, что основной движущей силой развития всемирной истории является познание и самопознание в системе “человек – мир – культура”; выделяет “клеточку” для всего последующего теоретического анализа – поступка. Эта теория живая, ее постулаты могут уточняться, изменяться, развиваться, давая материал для новых оригинальных идей.

ANNOTATION

Marukov Alexey.

V. Romenets's Marxist Philosophy and Theory of Act: Searching for the Basis of Human Development in the World.

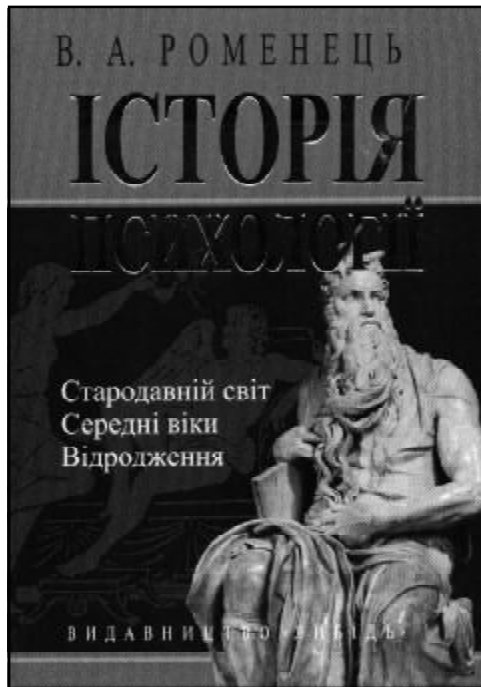
The author states that V.Romenets's theory of act must be considered as a successful addition and enrichment of the powerful ideas of Marxism. The Ukrainian scientist believed that the main motive force of the development of the world history is a cognition and self-cognition in the system “a human – world – culture”; extract the “cell” for the further theoretical analysis – act. This theory is alive; its positions can be specified, changed, and developed, giving the material for new original ideas.

Переклад з російської Юрія МОСКАЛЯ

Copyright © 2011

Надійшла до редакції 18.03.2011.

КНИГИ В.А. РОМЕНЦА

Роменець В.А.

Історія психології: XVII століття. Епоха Просвітництва: Навч. посібник. — К.: Либідь, 2006. — 1000 с.; іл.

Книжка, що є продовженням циклу історико-психологічних праць відомого вітчизняного психолога й філософа, охоплює наступні за Відродженням епохи Бароко та Просвітництва (XVII–XVIII ст.). У тісному зв'язку з громадянською та культурною історією висвітлюються оригінальні погляди на людину та її місце у світобудові. Поряд із загальновідомими іменами західноєвропейських мислителів представлено психологічні розробки їхніх українських сучасників.

Для студентів, викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться історією психологічної науки.

Роменець В.А.

Історія психології: Стародавній світ, Середні віки, Відродження: Навч. посібник. — К.: Либідь, 2005. — 916 с.; іл.

На широкому цивілізаційному тлі показано основні етапи й закономірності становлення психологічних поглядів від первісності до XVII ст. Використання вчинкового принципу в історії психології дає змогу глибоко розкрити особливості психологічного мислення європейських та східних народів у різні історичні епохи.

Для студентів, викладачів, науковців, усіх, хто цікавиться історією психологічної науки.

